

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ЗАКЛАД
«ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ
ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ імені К. Д. УШИНСЬКОГО»

ОГІЄНКО Катерина Олександрівна

УДК 81'367.5"19"

**АКТУАЛЬНЕ ЧЛЕНУВАННЯ РЕЧЕННЯ В ТЕОРЕТИЧНОМУ І
ПРИКЛАДНОМУ МОВОЗНАВСТВІ ХХ СТОЛІТТЯ**

10.02.15 – загальне мовознавство

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня

кандидата філологічних наук

Одеса – 2018

Дисертацією є рукопис

Робота виконана на кафедрі германської та слов'янської філології Державного вищого навчального закладу «Донбаський державний педагогічний університет», Міністерство освіти і науки України.

Науковий керівник: доктор філологічних наук, професор
Глущенко Володимир Андрійович,
Державний вищий навчальний заклад «Донбаський державний педагогічний університет»,
завідувач кафедри германської та слов'янської філології.

Офіційні опоненти: доктор філологічних наук, професор
Загнітко Анатолій Панасович,
Донецький національний університет імені Василя Стуса,
завідувач кафедри загального та прикладного мовознавства і слов'янської філології,
член-кореспондент НАН України;

кандидат філологічних наук
Александрова Ольга Володимирівна,
Одеський національний університет
імені І. І. Мечникова,
доцент кафедри іноземних мов
гуманітарних факультетів.

Захист відбудеться «24» жовтня 2018 року о 14 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 41.053.05 Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського» за адресою: 65045, м. Одеса, вул. Єврейська, 25.

З дисертацією можна ознайомитись в науковій бібліотеці Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського» за адресою: 65020, м. Одеса, вул. Старопортофранківська, 36.

Автореферат розіслано «24» вересня 2018 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

Т. А. Дружина

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

На сучасному етапі лінгвістичних досліджень важливою складовою теоретичного курсу граматики є комунікативний синтаксис, що розглядає речення не на основі традиційного формально-граматичного членування на підмет і присудок, а на основі смислового, актуального членування.

Початок вивчення **актуального членування речення** (далі **АЧР**), як і появу власне терміна, більшість лінгвістичних дослідників (К. Г. Крушельницька, О. О. Лаптева, Т. М. Ніколаєва, І. І. Ковтунова, В. Є. Шевякова, Н. С. Валгіна, Ю. Я. Бурмистрович, Н. В. Лешкова) пов'язує з дослідженнями фундатора Празького лінгвістичного гуртка В. Матезіуса, який спирався на ідеї А. Вейля, Г. Габеленца, Г. Пауля, Ф. Вегенера та деяких інших лінгвістів.

Незважаючи на доволі короткий період дослідження явища АЧР, лінгвістами накопичено чималий фактичний та теоретичний матеріал, створено ґрунтовну методологічну та теоретичну основу.

Проте вивчення лінгвістичної спадщини свідчить, що в сучасній історіографії мовознавства немає комплексних студій, у яких би висвітлювався розвиток концепцій АЧР, враховуючи еволюцію інтерпретацій лінгвістів. У студіях деяких синтаксистів наявні спроби простежити за деякими аспектами цього розвитку. Серед цих дослідників – О. Єсперсен, Є. М. Галкіна-Федорук, К. Г. Крушельницька, В. З. Панфілов, Ю. В. Попов, О. О. Лаптева, І. Ф. Вардуль, Т. М. Ніколаєва, Г. О. Золотова, О. Л. Пумпянський, Н. З. Котелова, І. І. Ковтунова, Д. М. Шмельов, В. Є. Шевякова, Н. О. Слюсарєва, Н. С. Валгіна, О. М. Селіверстова, Л. А. Прозорова, В. П. Даниленко, О. Б. Йокояма, А. П. Загнітка, Т. Є. Янко, Ю. Я. Бурмистрович та ін. Проте відповідний матеріал тут викладений стисло та значною мірою фрагментарно, тому що дослідники не ставили перед собою мету лінгвістичного висвітлення проблем АЧР. Одразу зауважимо, що й серед цих доробків можна назвати більш повні та систематичні дослідження: К. Г. Крушельницької, В. З. Панфілова, Ю. В. Попова, О. О. Лаптевої, О. Л. Пумпянського, І. І. Ковтунової, В. Є. Шевякової, В. П. Даниленка, А. П. Загнітка, Т. Є. Янко.

Для нашого дослідження ми обрали період ХХ ст. (починаючи з праць В. Матезіуса) як період виникнення та становлення явища АЧР; проте, щоб краще зрозуміти його специфіку та підґрунтя, звертаємося й до праць, що вийшли впродовж кінця ХVІІІ ст. – початку ХХ ст. Це зумовило створення другого розділу нашого дослідження, присвяченого синтаксичним працям цього часу.

Зауважимо, що АЧР є напрямом не лише в теоретичному мовознавстві, а й у прикладному. Його широко застосовують у створенні комп'ютерних програм, теорії тексту та перекладознавстві.

Ми також беремо до уваги те, що впродовж ХХ ст. АЧР вивчали здебільшого на матеріалі індоєвропейських мов, проте відповідні концепції, безперечно, мають загальнолінгвістичне значення.

Викладені зауваження дозволяють дати найважливіші характеристики дисертаційного дослідження.

Актуальність теми дисертації визначено браком спеціального комплексного лінгвістичного вивчення питань становлення й розвитку концепцій АЧР, а також значністю внеску дослідників комунікативного синтаксису індоєвропейських мов у загальне мовознавство.

Досліджуючи історію думок щодо АЧР, ми приділили значну увагу сучасним підходам до кваліфікації цього явища: семантичному, який надає перевагу чиннику відомого / невідомого; синтаксичному, що ґрунтується на синтаксичних категоріях речення; логіко-граматичному, представленому опозицією логічного суб'єкта та предиката; комунікативному, який пов'язує членування з тричленним поділом мовного акту (ілокуцією, локуцією, перлокуцією) (О. О. Селіванова) та морфологічному, що простежує кореляцію теми й реми з частинами мови (С. Г. Ільєнко).

Тож, актуальність даної розвідки зумовлена необхідністю систематизації та узагальнення наявних поглядів та концепцій.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Напрямок дослідження пов'язаний з фундаментальною науковою роботою кафедри германської та слов'янської філології Державного вищого навчального закладу «Донбаський державний педагогічний університет» «Порівняльно-історичний метод в українському мовознавстві (XIX ст. – 30-і рр. XX ст.)», затвердженою Міністерством освіти і науки України і зареєстрованою в Українському інституті науково-технічної і економічної інформації (номер державної реєстрації 0115U003183). Автором досліджувалася еволюція поглядів на АЧР в XX ст. Тему дисертації затверджено на засіданні вченої ради Слов'янського державного педагогічного університету (протокол № 5 від 04.12.2009 р.) і погоджено в бюро Наукової ради «Закономірності розвитку мов і практика мовної діяльності» Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні Національної академії наук України (протокол № 2 від 15.04.2010 р.).

Метою дисертаційного дослідження є комплексне лінгвістичне розкриття виникнення, становлення й розвитку ідей АЧР у мовознавстві XX ст. як закономірного продовження синтаксичних досліджень XIX ст.

Реалізація поставленої мети передбачає виконання таких **завдань**:

- 1) теоретично обґрунтувати поняття АЧР;
- 2) дослідити зародження концепцій комунікативного синтаксису в надрах традиційного синтаксису XVIII – XIX ст.;
- 3) розкрити становлення поняття АЧР у межах функціонального синтаксису (XX ст.);
- 4) проаналізувати погляди мовознавців XX ст. на АЧР, виявити джерела цих поглядів та показати, що принципово нове було внесено тим чи тим ученим до теорії АЧР;
- 5) дослідити відповідне коло питань максимально повно, враховуючи еволюцію інтерпретацій лінгвістів;

б) виявити, які твердження науковців ХХ ст. у межах семантичного, синтаксичного, логіко-граматичного, комунікативного та морфологічного підходів зберегли свою значущість у сучасному мовознавстві;

7) накреслити перспективи подальших досліджень АЧР.

Об'єкт дослідження – розглянута в лінгвоісторіографічному аспекті сукупність наукових текстів мовознавців ХХ ст.

Предмет дослідження – концепції АЧР, розроблені лінгвістами ХХ ст., та їхній розвиток.

Матеріалом дисертації слугували праці з синтаксису індоєвропейських мов: монографії, лекційні університетські курси, статті, авторами яких є українські, російські, англійські, німецькі, французькі, чеські та інші мовознавці ХХ ст.

Методологія дослідження ґрунтується на принципах історизму, причиновості, системності та загального зв'язку явищ. Відповідно до мети й завдань дослідження в роботі використано *актуалістичний метод*, що дає змогу за допомогою сучасних знань простежити розвиток об'єкта в минулому та передбачити деякі тенденції майбутнього розвитку.

Актуалістичний метод містить такі прийоми та процедури:

- **аналіз джерел (лінгвістичних текстів)**, який дозволив здійснити відбір фактів з першоджерел;

- **синтез одержаних даних**, під час якого було виділено такі факти, які можна включити в систему причинних, функціональних, структурних, генетичних зв'язків, у систему, що відображає цілісність дослідження;

- **порівняння** уможливило у процесі дослідження порівняти наукові праці одного і того ж лінгвіста та різних лінгвістів певного періоду;

- **абстрагування**, за допомогою якого було зроблено припущення в постановці наукових питань, уявне допущення або усування явища;

- **історико-наукова реконструкція** дозволила реконструювати процес пізнання вченими історичного розвитку мови.

Наукова новизна отриманих результатів. У дисертації вперше зроблено спробу комплексно розглянути розвиток концепцій АЧР. Новизна роботи виявляється й у тому, що в ній вивчено значну кількість лінгвістичних праць з урахуванням еволюції думок мовознавців на ті чи ті аспекти проблеми, яку вивчають.

Теоретичне значення дисертації пов'язане з розробкою методики лінгвоісторіографічного дослідження проблем АЧР. Оперування значним за обсягом матеріалом викликало необхідність його систематизації враховуючи хронологічний та концептуальний підходи. Наявність у мовознавстві концепцій, що заперечують одна одну, стала причиною виділення найбільш важливих тез та аргументів на їхню користь, опертих на принципах об'єктивності в опрацюванні необхідного матеріалу, який у поєднанні з принципом історизму має сприяти розкриттю закономірностей у формуванні та розвитку наукових гіпотез і теорій.

Практичне значення отриманих результатів. Матеріали дисертації сприятимуть висвітленню розвитку концепцій АЧР, вдосконаленню курсів лінгвістичних дисциплін у вищій школі («Історія лінгвістичних учень», «Вступ до мовознавства», «Загальне мовознавство»). Дисертаційні матеріали доцільно використовувати й у викладанні курсу «Синтаксис» (на матеріалі індоєвропейських мов і мов інших сімей), а також у культурно-просвітній роботі.

Апробація результатів роботи. Результати дослідження були представлені здобувачем на 11 наукових, науково-практичних і науково-методичних конференціях, з них 7 – міжнародні, зокрема: XX Міжнародна наукова конференція ім. проф. С. Бураго «Мова і культура» (Київ, 2011), XIV Міжнародна конференція з актуальних проблем семантичних досліджень «Художній текст у різних лінгвістичних парадигмах (на матеріалі української та російської мов)» (Харків, 2012), XI Міжнародна наукова конференція «Семантика мови і тексту» (Івано-Франківськ, 2012), Міжнародна науково-практична конференція «Сучасний вимір філологічних наук» (Львів, 2017), IX Міжнародна наукова конференція «Modern achievements of world science» (Морісвіль, США, 2017), Міжнародна дослідницька та практична конференція International research and practice conference «Modern philology: relevant issues and prospects of research» (Люблін, Польща, 2017), IV Міжнародна наукова конференція «Світ мови – світ у мові» (Київ, 2017); 1 – *всеукраїнська*: Всеукраїнська науково-теоретична та науково-методична конференція викладачів і студентів Донбаського державного педагогічного університету, учителів загальноосвітніх закладів (Слов'янськ, 2012); 1 – *міжнародна онлайн конференція*: Scientific and Professional Conference «Actual Problems of Science and Education APSE» (Будапешт, Угорщина, 2018); 2 – *міжрегіональні*: IX Міжрегіональна конференція молодих учених та аспірантів «Дослідження молодих учених у галузі гуманітарних наук» (Горлівка, 2011); Науково-теоретична та науково-методична конференція викладачів та студентів Слов'янського державного педагогічного університету, учителів загальноосвітніх закладів (Слов'янськ, 2011).

Публікації. Проблематику, теоретичні та практичні результати дисертаційної роботи викладено у 18 одноосібних наукових публікаціях, серед яких 7 статей опубліковано у фахових збірниках наукових праць, визначених МОН України, що відображають основні результати дослідження; 2 – у наукових збірниках, які додатково відображають отримані результати дослідження, 2 – у закордонних фахових виданнях, 7 – у збірниках тез доповідей за матеріалами конференцій.

Обсяг і структура роботи. Дисертаційне дослідження загальним обсягом 246 сторінок (основний текст дисертації становить 180 сторінок) складається з переліку умовних позначень, вступу, трьох розділів з висновками до них, загальних висновків, списку використаної літератури і списку використаних джерел (всього 447 найменувань) та чотирьох додатків. Дослідження містить 12 рисунків (схем).

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДОСЛІДЖЕННЯ

У **вступі** розкрито сутність і стан досліджуваної проблеми; обґрунтовано вибір теми дисертації, актуальність теми дослідження, її зв'язок з науковими програмами, планами та темами; визначено мету, завдання, об'єкт, предмет і матеріали дисертації; сформульовано методи дослідження, наукову новизну роботи, її теоретичне та практичне значення; подано відомості про апробацію основних положень дисертації.

У **першому розділі** *«Лінгвоісторіографічний аспект вивчення актуального членування речення. Метод і напрями дослідження»* стисло проаналізовано стан лінгвоісторіографічного вивчення питань виникнення та становлення явища АЧР у сучасній науковій літературі. Відповідно до цього визначено метод і напрями дисертаційного дослідження.

Підрозділ 1.1 *«Лінгвоісторіографічний аспект вивчення актуального членування речення»* присвячений лінгвоісторіографічному висвітленню концепцій АЧР, тверджень лінгвоісторіографів, які розглядали певні аспекти питань явища АЧР.

Проаналізовано спроби синтаксистів простежити за розвитком концепцій АЧР. Серед цих дослідників – О. Єсперсен, Є. М. Галкіна-Федорук, К. Г. Крушельницька, В. З. Панфілов, Ю. В. Попов, О. О. Лаптева, І. Ф. Вардуть, Т. М. Ніколаєва, Г. О. Золотова, О. Л. Пумпянський, Н. З. Котелова, І. І. Ковтунова, Д. М. Шмельов, В. Є. Шевякова, Н. О. Слюсарєва, Н. С. Валгіна, О. М. Селіверстова, Л. А. Прозорова, В. П. Даниленко, О. Б. Йокояма, А. П. Загнітко, Т. Є. Янко, Я. Г. Тестелець, Ю. Я. Бурмистрович та ін.

Зауважимо, що в мовознавстві існує кілька спроб створити періодизацію розвитку концепцій АЧР. Так, О. Л. Пумпянський та В. П. Даниленко першим дослідником АЧР вважають А. Вейля, тому виділяють періоди «до А. Вейля» та «починаючи з А. Вейля». Більшість мовознавців засновником учення про АЧР вважає В. Матезіуса, оскільки він поставив теорію АЧР на міцну лінгвістичну основу, запропонувавши нові терміни і поглибивши теорію. Проте дослідники відзначають і те, що В. Матезіус створив свою концепцію на основі поглядів А. Вейля. Заслуговує на увагу й той факт, що деякі лінгвісти відзначають наявність ідей АЧР у доробках дослідників кінця XVIII ст. – середини XIX ст. (проте, звичайно, у загальному вигляді та в інших термінах).

А. П. Загнітко виокремив чотири етапи: 1) друга половина XVIII ст. – друга половина XIX ст.: у межах цього етапу проблеми АЧР розглядалися лише у зв'язку з вивченням порядку слів у різних мовах (Ц. Дюмарсе, Н. Бозе, Ш. Бато, Дж. Монбоддо, Й. Аделунг, К. Беккер, А. Вейль); 2) друга половина XIX ст. – початок XX ст.; на цьому етапі проблематика АЧР набула психологічного тлумачення (Г. Габеленц, Г. Пауль, П. Ф. Фортунатов, О. М. Пешковський); 3) перша половина XX ст.; цей етап представлений працями В. Матезіуса та інших лінгвістів, які поставили питання АЧР на суто лінгвістичний ґрунт; 4) друга половина XX ст. – початок XXI ст.

(розпочинаючи з праць О. С. Мельничука в українському мовознавстві та досліджень І. П. Распопова в русистиці); це сучасний етап вчення про АЧР.

Спираючись на досліджений нами матеріал, вважаємо доцільним виділення двох етапів (друга половина XVIII ст. – початок XX ст. – перший етап; перша половина XX ст. – початок XXI ст. – другий етап) з виокремленням таких підетапів: 1) кінець XVIII ст. – перша половина XIX ст. – деякі ідеї АЧР в працях з порядку слів без уживання сучасної термінології (Ц. Дюмарсе, Н. Бозе, Ш. Бато, Дж. Монбоддо, Й. Аделунг, К. Беккер); 2) синтаксична концепція А. Вейля; 3) друга половина XIX ст. – початок XX ст. – розвиток психологічних (та логічних) поглядів у західноєвропейській лінгвістиці (Г. Габеленц, Г. Пауль, Ф. Вегенер, Г. Амман, Е. Драг, К. Боост) та в російському мовознавстві (Ф. І. Буслаєв, П. Ф. Фортунатов, О. О. Шахматов, О. М. Пешковський, Л. В. Щерба); 4) перша половина XX ст. – зародження та становлення вчення про АЧР у його сучасному вигляді (праці представників Празької лінгвістичної школи); 5) друга половина XX ст. – початок XXI ст. – поглиблення досліджень з АЧР на матеріалі різних мов. Ця періодизація, яку ми пропонуємо й використовуємо, відрізняється від наявних (О. Л. Пумпянський, В. П. Даниленко, А. П. Загнітко) лише в деталях.

Як відзначалося, початок вивчення АЧР (як і появу власне терміна) більшість лінгвоісторіографів пов'язує з дослідженнями В. Матезіуса, що спирався на ідеї А. Вейля, Г. Габеленца, Г. Пауля, Ф. Вегенера та ін.

Цікавим є той факт, що поділ речення в аспекті АЧР, проте в інших термінах, мовознавці здійснювали й раніше. Так, аналізуючи синтаксичні доробки таких лінгвістів другої половини XVIII ст. – початку XIX ст., як Ц. Дюмарсе, Н. Бозе, Ш. Бато, Дж. Монбоддо, Й. Аделунг, К. Беккер та ін., В. П. Даниленко відзначив, що вже вони почали вживати терміни *штучний підмет* та *штучний присудок*, *логічний суб'єкт* та *логічний предикат*. Це свідчить про те, що формального членування виявилось недостатньо для пояснення змін прямого порядку слів. Розгляд доробків Ш. Бато можна зустріти й у студіях О. Л. Пумпянського. Так, він звернув увагу на те, що Ш. Бато, аналізуючи порядок слів (граматичний та ораторський), прийшов до висновку, що на першому місці стоїть те слово, яке є головним для мовця.

Отже, огляд літератури засвідчив брак лінгвоісторіографічних студій, у яких окреслювався б розвиток концепцій АЧР. У літературі існують окремі зауваження щодо цієї проблеми, проте вони є неповними, оскільки ці студії мають практичний, а не лінгвоісторіографічний характер.

У **підрозділі 1.2 «Співвідношення понять синтаксична конструкція, речення, судження та висловлення в контексті актуального членування»** розглянуто одне з дискусійних питань АЧР: навіть сьогодні немає єдиної думки щодо тієї мовної одиниці, яку членувати (синтаксична конструкція, речення, судження чи висловлення). У цьому підрозділі послідовно висвітлено відповідні погляди таких лінгвістів, як В. Матезіус, В. В. Виноградов, Ф. Данеш, Г. В. Колшанський, П. Сгалл, І. Р. Вихованець, А. П. Загнітко. Ураховуючи аналіз праць багатьох дослідників, можна зробити висновок, що

найчастіше вчені спираються на терміни *речення* та *висловлення*, іноді навіть ототожнюючи їх. На думку А. П. Загнітка, сплутання понять *речення* і *висловлення* є непоодиноким, оскільки в лінгвістиці немає загальноприйнятого визначення речення, тлумачення його смислу.

Загалом, *синтаксичну конструкцію* визначають як лексично наповнену структурну схему, тобто утворення предикативного мінімуму. *Речення* – це нееліптичне утворення, що береться безвідносно до мовленнєвого й контекстного оточення та ситуативно-прагматичних завдань. Воно не пов'язане з ознакою мінімальності (на відміну від синтаксичної конструкції), не виражає ілокутивних смислів. Термін *судження* спочатку був запроваджений у логіко-прагматичному напрямі, за своїм значенням близький до терміну *висловлення*. *Висловлення* є тією реальною одиницею, яка має таку структуру, де форма та смисл визначаються не лише типом предикації, а й усією сукупністю комунікативних (контекстних) умов.

Підрозділ 1.3 «*Термінологія актуального членування речення та його складових*» дає детальний опис термінології АЧР, оскільки, незважаючи на доволі короткий період дослідження явища АЧР, лінгвістами накопичено чималий фактичний та теоретичний матеріал. Різні підходи до кваліфікації АЧР та явища синонімії й омонімії в термінологічному апараті спричинили так звану «термінологічну плутанину». У підрозділі враховано не лише загальноприйнятту термінологію, а й деякі маловідомі та маловживані терміни (ураховуючи на лише бінарний, а й тернарний та градуальний підходи), щоб висвітлити явище більш повно й комплексно та показати наступність поглядів і концепцій.

Так, явище АЧР отримало в лінгвістиці багато назв: *актуальне членування речення, комунікативне членування, тема-рема-тичне членування, смислове членування, контекстуальне членування, предикативне членування, логіко-комунікативне членування, синтагматичне членування, комунікативна перспектива речення, функціональна перспектива речення* (далі **ФПР**), *комунікативна структура речення, теорія комунікативної компетенції* та ін.

Структурні компоненти АЧР також мають термінологічні варіанти: *логічний суб'єкт та логічний предикат, психологічний суб'єкт та психологічний предикат, основа та ядро, основа висловлення та предикована частина, тема та рема, тема та основа, тема та привід, топік та коментар, дане та нове, відоме та повідомлюване, тема та кінцева частина, підґрунтя та фігура* тощо. Поряд з названими парами наявні й окремі терміни (*емфаза, контрастивність, фокус контрасту, погляд*). Деякі з цих термінів окреслені не досить чітко, деякі змішуються.

Крім того в цьому підрозділі, зроблено аналіз засобів вираження теми та реми (на матеріалі різних мов). Загалом, дослідники виокремлюють п'ять видів таких засобів: 1) синтаксичні; 2) інтонаційні; 3) лексичні; 4) змішані; 5) паралінгвістичні.

У **підрозділі 1.4** «*Метод і напрями дослідження*» розглянуто загальнотеоретичні питання. Відповідно до поставленої мети та завдань

дослідження в нашій роботі застосовано актуалістичний метод, що співвідноситься з принципом актуалізму, сутність якого полягає у використанні сучасних знань для вивчення минулого, сучасного і передбачення майбутнього. В історіографію мовознавства термін *актуалістичний метод* увів В. А. Глущенко.

Про застосування актуалістичного методу у своїх лінгвоісторіографічних дослідженнях писали учні В. А. Глущенко: В. М. Овчаренко, О. Л. Жихарєва, О. М. Абрамичева, О. М. Голуб, К. А. Тищенко, О. В. Холодов, І. М. Рябініна, А. С. Орел, О. О. Клець, Н. В. Холодова, О. О. Фельчак, О. Ю. Марченко, Т. І. Приступа, А. С. Ніколайчук, К. В. Зубенко, С. Ю. Пампура, Р. М. Ситняк, О. В. Карат.

Серед прийомів та процедур, застосованих у дослідженні, зауважимо аналіз джерел і синтез одержаних даних, порівняння, абстрагування та логічну історико-наукову реконструкцію, що посідає центральне місце серед прийомів і процедур.

Для повного й різнобічного розкриття становлення явища АЧР мовний матеріал досліджено за такими напрямками: 1) розгляд наявних періодизацій еволюції поглядів на АЧР; 2) побудова власної періодизації еволюції поглядів на АЧР; 3) ставлення мовознавців до першого етапу вивчення АЧР (традиційний та психологічний синтаксис кінця XVIII ст. – початку XX ст.); 4) аналіз наявної термінології АЧР; 5) звернення лінгвістів другої половини XX ст. до різних підходів дослідження явища АЧР; 6) хронологізація наявних концепцій.

У **другому розділі** *«Спроби дослідження актуального членування речення в лінгвістиці кінця XVIII ст. – початку XX ст.»* розглянуто теоретичні твердження мовознавців цього періоду щодо порядку слів. Саме під час обговорення проблеми порядку слів виникли ідеї про хід подій та хід думки, які пізніше стали основою для виділення природного підмета та присудка і штучного підмета та присудка. Ще пізніше до питань підмета та присудка звернулися представники психологічного та логічного (логіко-граматичного) напрямів. Ці дослідники вивчали актуальне членування досить ґрунтовно, проте з психологічного, а не лінгвістичного погляду.

У **підрозділі 2.1** *«Зародження ідей актуального членування речення в мовознавстві кінця XVIII ст. – початку XIX ст.»* висвітлено концепції таких лінгвістів, як Ц. Дюмарсе, Н. Бозе, Ш. Бато, Дж. Монбоддо, Й. Аделунг, К. Беккер. Проаналізувавши праці з порядку слів цього періоду, ми зробили висновок, що мовознавці зрозуміли недостатність суто формально-граматичного підходу та розвинули певні аспекти АЧР: роль логічного наголосу та порядку слів у формуванні та правильному висловленні думки, особливо при перекладі з однієї мови на іншу.

Так, Ш. Бато використав поняття *головний предмет*, а Дж. Монбоддо – *головне*. Й. Аделунг почав говорити про природний та штучний порядки в реченні, виокремивши *природні підмет* та *присудок* та *штучні підмет* і *присудок*. Заслуга К. Беккера полягає в тому, що як засіб логічного членування

він почав розглядати не тільки інверсію, а й логічний наголос, вважаючи, що значення цих засобів одне й те саме. Функціональну тотожність логічного наголосу та інверсії вчений демонстрував на прикладі різних форм речення: **нім.** *Der Mund des Gerechten bringt Weisheit*; **укр.** *Вуста праведника несуть мудрість*.

Проте терміна **АЧР** ще не було, а явище АЧР не становило самостійну сферу досліджень. Крім того, лінгвісти цього періоду основною частиною речення вважали підмет, а не присудок (на сучасному етапі досліджень АЧР саме рему називають комунікативним центром висловлення).

Підрозділ 2.2 «Синтаксичні погляди А. Вейля як основа сучасної теорії актуального членування речення» надає аналіз синтаксичних концепцій французького лінгвіста А. Вейля, чий погляд став основою сучасного вчення про АЧР (проаналізовані та переосмислені В. Матезіусом). Його термінологія (*вихідний пункт висловлення та кінцевий пункт висловлення*) лягла в основу сучасного вчення про АЧР.

А. Вейль приділив деяку увагу й видам логічного зв'язку між реченнями. Так, якщо вихідний пункт речення пов'язаний з вихідним пунктом попереднього речення, то хід думки цих двох пунктів можна назвати *паралельним*. Якщо вихідна думка речення пов'язана з кінцевою частиною попереднього висловлення, то хід думки *поступовий* і свідчить про послідовність міркування, оскільки кінцеве висловлення першого речення виступає вихідним пунктом другого речення.

У **підрозділі 2.3** «Психологічний синтаксис Г. Габеленца, Г. Пауля, Ф. Вегенера та їхніх послідовників» зіставляються погляди таких мовознавців, як Г. Габеленц, Г. Пауль та Ф. Вегенер. Відзначається, що головна заслуга Г. Габеленца полягає у створенні термінології психологічного синтаксису – *психологічного підмета, психологічного присудка та зв'язки*.

Зроблено акцент на засобах вираження зв'язку уявлень у мові, виділених Г. Паулем: 1) просте взаємне розташування слів, які відповідають певним уявленням; 2) порядок слів; 3) відмінність в силі вимови окремих слів, сильніший чи слабший наголос; 4) модуляція висоти тону; 5) темп мовлення, переважно тісно пов'язаний із силою вимови та висотою тону; 6) службові слова, тобто прийменники, сполучники, допоміжні дієслова; 7) флективні зміни слів, де можна виділити два випадки: а) коли форми флексії позначають характер зв'язку між словами; б) коли співвіднесення форм (узгодження) вказує на приналежність слів одне одному.

Особливу увагу звернено на оригінальну концепцію Ф. Вегенера про присудки. На думку лінгвіста, спочатку всі мовні знаки були *присудками* до певних дійсних ситуацій. Завдяки цьому вони могли служити *імперативами* – показниками певної наочної ситуації, а пізніше і *ситуації пригадування* (безпосередньо передуюча спілкуванню подія) і у такий спосіб виконувати функцію повідомлення (тобто речення). В результаті частого використання тих же присудків мови з певними підметами дійсної ситуації предикативна функція мовних знаків стала замінятися номінативною функцією, тобто знаки отримали

досить стабільне об'єктивне значення, щоб використовуватися без зв'язку з реальною ситуацією, і, відповідно, отримали можливість виконувати роль експозиції деякого іншого мовного знака. Так Ф. Вегенер дав генетичне обґрунтування комунікативної структури *речення – експозиція – логічний присудок*.

Також розглянуто праці послідовників Г. Габеленца, Г. Пауля та Ф. Вегенера – Г. Аммана, Е. Драха та К. Бооста. У підрозділі зазначено як негативні (явище АЧР було віднесено до психології, а не мовознавства), так і позитивні (наявні дослідження призвели до накопичення практичних даних та формування методологічної основи) риси цього періоду. Відзначено особливу заслугу Г. Аммана у створенні термінології, що вживається на сучасному етапі досліджень з АЧР (*тема та рема*).

У підрозділі 2.4 «*Ідеї актуального членування речення в російському мовознавстві другої половини XIX ст. – початку XX ст.*» зосереджено увагу на працях Ф. І. Буслаєва, О. О. Потебні, П. В. Смирновського, П. Ф. Фортунатова, А. В. Добіаша, О. О. Шахматова, О. М. Пешковського та Л. В. Щерби, які мають психологічне (логічне) спрямування. У доробках цих мовознавців є низка важливих тверджень про психологічний підмет та присудок (відповідно *логічний підмет* та *логічний присудок* у О. О. Потебні та П. В. Смирновського, *психологічний суб'єкт* і *психологічний предикат* у О. О. Шахматова).

Третій розділ «*Дослідження актуального членування речення в мовознавстві XX ст.*» присвячений висвітленню поглядів лінгвістів цього періоду на питання АЧР.

У підрозділі 3.1 «*Розробка питань актуального членування речення в студіях учених Празької лінгвістичної школи*» показано становлення та розвиток концепцій АЧР в межах Празької лінгвістичної школи та в працях послідовників В. Матезіуса.

Багато уваги зосереджено на сучасних підходах до кваліфікації явища АЧР: семантичному, синтаксичному, логіко-граматичному, комунікативному та морфологічному. Особливість празьких досліджень полягає в тому, що не завжди можна чітко окреслити підхід лінгвіста до тлумачення явища АЧР. З одного боку, учені створили значну основу для подальших досліджень, проте з іншого – їхні концепції та погляди є багатоаспектними, нерозчленованими й мають загальний характер.

У своїх дослідженнях учені Празької лінгвістичної школи застосовували структурний (системний) та функціональний підходи до мови. Традиційний лінгвістичний метод В. Матезіуса назвав *формальним*, тому що саме форма виступає відправним пунктом дослідження. На противагу традиційному, мовознавство початку XX ст. все частіше відправним пунктом дослідження почало обирати функцію й намагатися з'ясувати, якими засобами вона виражається.

Засновником вивчення явища АЧР вважають В. Матезіуса. Його підхід до АЧР семантико-синтаксичний. Передусім, він відокремив АЧР від формального членування. На думку вченого, формальне членування розділяє склад речення

на його граматичні елементи, а АЧР з'ясовує спосіб вміщення речення до предметного контексту, на основі якого воно виникає. Основними елементами формального членування речення є *граматичний підмет* та *граматичний присудок*. Основними елементами АЧР В. Матезіус назвав *вихідний пункт висловлення* та *ядро висловлення*.

Після праць В. Матезіуса чеська лінгвістика опинилася спадкоємицею оригінального вчення, спроможного стати основою для з'ясування багатьох складних питань порядку слів та мовленнєвого інтонування речень. Ідея В. Матезіуса виявилася досить привабливою для значної кількості молодих чеських лінгвістів.

Вагомий внесок у вивчення АЧР зробили Ф. Данеш, М. Докуліль та К. Гаузенблас. Саме ці дослідники висунули ідею *трирівневого підходу до синтаксису*: семантичний рівень, граматичний рівень та рівень ФПР (контекстуальної організації).

Важливими для розвитку теорії АЧР є праці Я. Фірбаса, які мають комунікативне спрямування. Вихідним положенням його концепції виступає припущення, що, згідно з характером людської думки та лінійним характером речення, елементи речення слідує один за одним відповідно до ступеня комунікативного динамізму, який вони передають, починаючи від найнижчого і поступово переходячи до найвищого. Під *ступенем комунікативного динамізму* певного елемента речення дослідник розумів ту міру, у якій елемент речення робить внесок у розвиток спілкування, у якій він ніби «просуває» спілкування вперед. Шкала комунікативного динамізму складається з власне теми, тобто елемента, який передає найнижчий ступінь комунікативного динамізму, із залишку теми, власне переходу, залишку переходу, із залишку реми та власне реми, тобто елемента, який передає найвищий ступінь комунікативного динамізму.

Дуже детально Я. Фірбас зупинився на вивченні актуального членування питальних речень, узагальнивши при цьому наявні шукання.

Й. Філіпець дотримувався думки, що тема-рематичне членування не можна ігнорувати під час аналізу тексту художньої літератури. Звісно, відношення тут складніші, ніж у суто комунікативних та наукових текстах. Лінгвіст визначив у тексті типи *тематичної прогресії* (раніше це питання досліджував лише А. Вейль).

П. Адамець докладно описав основні варіанти розташування слів у російській мові (у поєднанні з місцем фразового наголосу), які утворюються реченнями з різним синтаксичним складом. Лінгвіст використовував поняття *лінійно-динамічна структура*, яка є «узагальненням цілої низки речень з однаковим складом синтаксичних членів, з однаковим порядком слів і місцем фразового наголосу». Дослідник поклав різні лінійно-динамічні структури в основу своєї класифікації і визначив, які *актуально-синтаксичні типи* виникають на основі певної лінійно-динамічної структури.

П. Сгалл та Є. Гаїчова розглянули функціональну перспективу речення у світлі породжувального (генеративного) опису мови, який ґрунтується на машинних дослідженнях, а також зупинилися на типології АЧР.

К. Пала та Е. Бенеш вивчали АЧР у поєднанні з контекстом. Цей підхід широко застосовують сучасні лінгвісти.

Багато уваги в нашому дослідженні приділено двом психологічним експериментам К. Пали. Завдяки першому експерименту лінгвіст накреслив схему синтаксичної реалізації на основі семантичної структури: контекстна ситуація – зміст певного повідомлення – семантична структура певного повідомлення – синтаксична структура певного повідомлення. Другий експеримент був присвячений пошуку об'єктивної методики, яка б дозволяла надійно членувати речення на основу та ядро, тому що у всіх наявних на той час працях та доробках з АЧР дослідники визначали компоненти АЧР на основі своєї власної мовної та лінгвістичної інтуїції, на основі інтроспективного спостереження і т. п.

Вивчаючи зв'язок ФПР та контексту, Е. Бенеш експлікував контекстуально незалежні, контекстуально залежні та контекстуально напівзалежні речення, які на його думку, треба вивчати та аналізувати окремо.

Також у цьому підрозділі ми проаналізували дослідження Л. Угліржової, А. Свободи, О. Белічової-Кржижкової.

У **підрозділі 3.2** «*Ідеї актуального членування речення в мовознавстві 40-х – початку 60-х рр. ХХ ст.*» ми розглянули доробки здебільшого російських мовознавців (до появи праці І. П. Распопова «Актуальне членування речення» у 1961 р.) та деяких європейських і американських лінгвістів. Більшість цих учених, які значно пізніше прийшли до висновків, подібних до висновків В. Матезіуса, майже нічого не знали про дослідження чеського лінгвіста.

Лінгвісти цього періоду торкалися здебільшого питань порядку слів (Є. І. Кореневський, Л. М. Булгакова, П. С. Попов, Л. Теньєр, Т. В. Строева, В. Т. Коломієць та ін.). Детальніше ми зупинилися на працях В. В. Виноградова, Ш. Баллі, Г. В. Колшанського, В. Г. Адмоні, К. Г. Крушельницької та О. І. Смирницького.

Як показав аналіз досліджень В. В. Виноградова, лінгвіст був знайомий не лише з доробками представників логічного та психологічного напрямів, а й зі студіями В. Матезіуса. Проте загалом В. В. Виноградов приділив АЧР небагато уваги.

Дуже самобутньою та своєрідною є концепція Ш. Баллі. Так, у повідомленні дослідник виокремив дві складові: думку, тобто намір, *привід* (Z), та основний зміст, тобто *тему* (A). Учений відмітив наявність випадків, коли у мовленні може фігурувати лише привід, принаймні зовнішньо. Речення з одним артикульованим членом лінгвіст назвав *моноремою*. Перехід від монореми до діреми, на думку Ш. Баллі, відбувся шляхом ущільнення монорем в одне єдине висловлення. Крім того, дослідник виділив три види висловлень, які відрізняються граматичним відношенням двох членів: сурядність, сегментовані речення та зрощення.

Дуже важливими є дослідження смислового членування речення К. Г. Крушельницької. Вона однією з перших почала ґрунтовно описувати явище АЧР. Дослідниця плідно порівнювала порядок слів у німецькій та російській мовах, використовуючи терміни *дане* та *нове*.

К. Г. Крушельницька зробила спробу визначити комунікативне навантаження підмета. За її твердженням, члени речення є складовими цілого, і комунікативне навантаження кожного з них існує тільки щодо інших членів. Тим самим оформлення кожного члена з погляду комунікативного завдання визначає оформлення речення в цілому. Підмет і в російській, і в німецькій мовах у більшості випадків є даним у реченні, що зумовлюється його основним значенням предмета-носія ознаки, яка виражається присудком. В інших випадках підмет виступає як нове (чи входить до складу нового).

Погляди О. І. Смирницького цікаві для нас тим, що дослідник розрізнявав: 1. Суб'єкт та предикат (предмети думки, які відповідають граматичному підмету та граматичному присудку). 2. Граматичний підмет та граматичний присудок (слова, які позначають суб'єкт та предикат). 3. Лексичний підмет та лексичний присудок (слова, які позначають предмет думки всього висловлення і те, що повідомляється про цей предмет думки). 4. Діяча та дію (джерело дії у самій позначеній дійсності та власне дія).

Також у цьому підрозділі ми звернули увагу на концепцію О. С. Мельничука, який інтерпретував принцип АЧР дещо своєрідно. Актуальному членуванню В. Матезіуса він протиставив власну теорію синтагматичного членування, принципи якого не суттєво різняться від теорії В. Матезіуса. На думку О. С. Мельничука, кожне речення членується на синтагми (інтонаційно-смислові одиниці, що відокремлюються потенційною паузою), часто в декількох ярусах, які розташовані за своєю значимістю: *вихідна синтагма* стоїть перед *основною синтагмою*. Під час інверсованого порядку слів основна синтагма стоїть попереду та виділяється інтонаційно. Всередині синтагм складається аналогічна ситуація: під час нормативного порядку слів більш вагомий елемент йде за менш вагомим, під час інверсованого – навпаки.

У підрозділі 3.3 «Розвиток теорії актуального членування речення в лінгвістиці середини 60-х – кінця 80-х рр. ХХ ст.» розкрито погляди мовознавців цього періоду, який став дуже плідним для АЧР. Так, концепція В. Матезіуса, підтримана та розвинута І. П. Распоповим, отримала гучний резонанс серед лінгвістів. Дослідження І. П. Распопова ґрунтується на синтаксичному підході – виявлення кореляції актуального та граматичного членування речення. Лінгвіст зробив висновок, що речення є комунікативною одиницею, а тому обов'язково містить як граматичне, так і актуальне членування. Взаємовідносини та взаємозв'язок компонентів АЧР можуть бути різноманітними. Загалом, дослідник виокремив шість типів речень.

Багато вчених продовжили дослідження АЧР, спираючись на погляди В. Матезіуса, тобто зіставляючи граматичне членування з актуальним (О. О. Лаптева, Н. І. Серкова, Д. М. Шмельов, М. Я. Блох та ін.); деякі лінгвісти

надали перевагу семантичному підходу (О. В. Ісаченко, О. А. Бризгунова, В. В. Осокін, В. С. Юрченко, Я. Г. Тестелець, М. Ю. Федосюк), інші – комунікативному (Т. П. Ломтєв, Т. В. Єфімова, В. О. Васильєв, Н. О. Слюсарєва, Н. Д. Арутюнова, Є. М. Ширяєв, О. В. Падучева). Проте деякі мовознавці цього періоду використали логіко-граматичний підхід до АЧР (В. З. Панфілов, Н. З. Котелова, О. Л. Пумпянський, В. Г. Гак). О. О. Леонтєв трактував явище АЧР в психологічному руслі, а не логічному чи лінгвістичному. Л. С. Бархударов називав АЧР логіко-комунікативним членуванням.

Дуже ґрунтовними та багатограними є дослідження І. Ф. Вардуля, І. І. Ковтунової, О. О. Крилової, Т. М. Ніколаєвої, Г. О. Золотової, О. Б. Сиротиніної, М. Галідея, Л. О. Черняхівської, Г. А. Вейхмана.

Особлива увага приділена порівнянню поглядів О. І. Москальської та В. Є. Шевякової на види логічного зв'язку між реченнями (вони продовжили дослідження А. Вейля та Й. Філіпця).

Зауважимо, що явище АЧР досліджувалося не лише на матеріалі індоєвропейських мов (хоча переважна більшість досліджень спирається саме на ці мови), а й на матеріалі східних мов (О. Ю. Айхенвальд, берберська мова; А. Г. Білова, арабська мова; І. Ш. Козинський, Н. К. Соколовська, австралійські мови; Н. В. Омелянович, бірманська мова; М. Н. Орловська, монгольська мова, та ін.). Отримані дані показали, що АЧР в цих мовах тісно пов'язане з синтаксичним.

Підрозділ 3.4 *«Дослідження актуального членування речення в мовознавстві кінця ХХ ст.»* присвячений сучасним дослідженням явища АЧР (О. М. Селіверстова, Л. А. Прозорова, О. Йокояма, А. П. Загнітко, Т. Є. Янко, С. Г. Ільєнко, Л. А. Панасенко). Важлива риса цього періоду – використання здебільшого комунікативного підходу до АЧР та прагнення до систематизації накопичених знань.

Заслуговують на увагу й доробки сучасних українських учених, які прагнуть охопити чимало аспектів явища АЧР (порівняльний аналіз тематичного членування в англійській та російській мовах Н. О. Курносової, Р. В. Курносової, С. В. Суховецької, дослідження актуального членування російського складного речення в комунікативно-прагматичному висвітленні В. М. Абашиної, аналіз особливостей комунікативної організації граматично розчленованих складнопідрядних речень на матеріалі детермінантних складнопідрядних речень Н. В. Лешкової, вивчення засобів тема-рематичного поділу висловлення Н. О. Меркуловою, Є. Ю. Савченко, М. О. Вінтонівом, дослідження актуального членування складносурядних речень в українській мові Т. М. Гапонової, М. О. Вінтоніва, вивчення актуального членування неповних складнопідрядних речень прислівного типу В. В. Ореховим, порівняння актуального членування речення в текстах ділових бізнес-новин англійських та україномовних вебсайтів П. А. Іващенко).

ВИСНОВКИ

Докладно проаналізувавши динаміку вивчення явища актуального членування речення в науковій літературі, ми дійшли висновку, що в сучасній історіографії мовознавства немає студій, у яких би висвітлювався розвиток концепцій актуального членування речення комплексно. Наявні праці дають лише побіжний лінгвоісторіографічний огляд і не охоплюють тему дослідження в повному обсязі, оскільки автори відповідних праць не ставили перед собою такого завдання.

У дисертації комплексно розглянуто розвиток концепцій АЧР, досліджено відповідне коло питань максимально повно, враховуючи еволюцію інтерпретацій лінгвістів. Отримані результати дали підстави сформулювати відповідні висновки, які мають теоретичне та практичне значення.

1. *Актуальне членування речення* – таке членування, при якому враховується комунікативне завдання в кожному конкретному акті мовлення. Таке завдання передбачає деяку інформацію, яку вважають відомою, та деяку інформацію, яку мовець бажає повідомити про відоме та яку, відповідно, вважають невідомою, новою. Найуживанішими термінами для позначення складових частин актуального членування речення стали *тема* та *рема*. Серед інших термінів треба відмітити *логічний суб'єкт* та *логічний предикат*, *психологічний суб'єкт* і *психологічний предикат*, *основу* та *ядро*, *дане й нове*, *відоме та повідомлюване*, *тему й предмет повідомлення*, *топiк* і *коментар*, *тему й кінцеву частину*, *тло й фігуру* тощо. Крім бінарного членування на тему та рему, наявне також членування на кілька елементів (*психологічний підмет*, *психологічний присудок* і *зв'язка* в Г. Габеленца, *тематичне; нове; те, що констатує*, та *ситуативне* у І. Ф. Вардуля) та градуальне членування (*комунікативний динамізм* у Я. Фірбаса, *власне логічний суб'єкт*, *абсолютний та дифузний логічний предикат* у Ю. К. Щеглова).

2. Увагу на явище, яке у ХХ ст. отримало назву *актуальне членування речення*, лінгвісти звертали й раніше, говорячи про *природний перебіг подій* та *природний перебіг думок* (Ц. Дюмарсе, Н. Бозе), про *природний підмет* і *присудок* та *штучний підмет* і *присудок* (Й. Аделунг). Найближчим до сучасного трактування явища актуального членування був А. Вейль. Саме його концепція про *вихідний пункт висловлення* та *основу*, *кінцеву частину висловлення* стала безпосереднім джерелом учення В. Матезіуса. Вартим уваги є й той момент, що в концепції А. Вейля найважливішою є саме кінцева частина речення, а не початок, як у його попередників. Крім того, А. Вейль надавав великого значення видам логічного зв'язку між реченнями (пізніше це питання зацікавило Й. Філіпця, В. Є. Шевякову, О. І. Москальську). Так, якщо вихідний пункт речення пов'язаний з вихідним пунктом попереднього речення, то перебіг думки цих двох пунктів можна назвати *паралельним* (прогресія з темою, яка пронизує висловлення, у Й. Філіпця; В. Є. Шевякова залишила цей термін, а О. І. Москальська використала термін *тема-рема-тематичний ланцюжок з наскрізною темою*). Якщо вихідна думка речення пов'язана з кінцевою

частиною попереднього висловлення, то перебіг думки *поступовий* і свідчить про послідовність міркування, оскільки кінцеве висловлення першого речення виступає відправним вихідним пунктом другого (тип прогресії з темою, яка повторюється, у Й. Філіпця; В. Є. Шевякова використала термін *ланцюговий контактний зв'язок*, а О. І. Москальська – *проста лінійна тематична прогресія*).

3. Значним кроком уперед для актуального членування був і психологічний синтаксис Г. Габеленца, Г. Пауля, Ф. Вегенера та їхніх послідовників Г. Амманна, Е. Драха й К. Бооста. Основна заслуга Г. Габеленца – запровадження термінів *психологічний підмет* та *психологічний присудок*. Г. Пауль почав розглядати кореляцію актуального й граматичного членування (звичайно, без застосування цих термінів). Заслужують на увагу доробки Г. Амманна, який запропонував терміни *тема* та *рема*, що найчастіше використовуються в сучасному актуальному синтаксисі.

У російському та українському мовознавстві кінця ХІХ ст. – початку ХХ ст. панівним підходом до актуального членування також був психологічний чи логічний (Ф. І. Буслаєв, О. О. Потебня, П. В. Смирновський, П. Ф. Фортунатов, О. О. Шахматов, О. М. Пешковський, Л. В. Щерба).

4. Формування теоретико-методологічної основи актуального членування речення розпочалося із синтаксичних студій учених Празької лінгвістичної школи. Цьому сприяло віднесення явища актуального членування до лінгвістичної, а не психологічної чи логічної царини. Найважливішим поштовхом для досліджень актуального членування стали праці В. Матезіуса. Саме він запропонував відповідний термінологічний апарат та сформулював одну з основних проблем – з'ясування кореляції актуального та формального (граматичного) членування речення. Крім В. Матезіуса, вагомий внесок у дослідження явища актуального членування речення зробили такі чеські лінгвісти, як Ф. Данеш, М. Докуліль, К. Гаузенблас, Я. Фірбас, Й. Філіпець, П. Адамець, П. Новак, П. Сгалл, К. Пала, Е. Бенеш, Л. Угліржова. Дослідники поставили багато актуальних питань, вказали напрями подальших досліджень.

Проте й після появи праць В. Матезіуса деякі мовознавці продовжували застосовувати логічний (чи логіко-граматичний) підхід до явища актуального членування (П. С. Попов, П. В. Таванець, Г. В. Колшанський, В. Г. Адмоні, Є. М. Галкіна-Федорук, В. З. Панфілов, Ю. К. Щеглов, О. Л. Пумпянський та ін.).

5. На особливу увагу заслуговують концепції К. Г. Крушельницької та І. П. Распопова: саме ці мовознавці досліджували суто актуальне членування речення у зв'язку з порядком слів. К. Г. Крушельницька вживала терміни *сміслові членування й дане* та *нове*, що дозволяє охарактеризувати її підхід як семантико-синтаксичний. І. П. Распопов використав суто синтаксичний підхід, виділивши *основу висловлення* та *предиковану частину*. Саме його дослідження викликали широкий резонанс у російському мовознавстві.

У другій половині ХХ ст. дослідники приділили багато уваги термінології актуального членування речення та деяким дискусійним питанням

(О. О. Лаптева, Б. О. Ільш, І. І. Ковтунова, У. Чейф, Г. А. Вейхман, В. Є. Шевякова), а також вивчали значення актуального членування речення для таких прикладних дисциплін, як перекладознавство (Л. С. Бархударов, В. Дресслер, Л. О. Черняховська, В. Є. Шевякова), генеративна лінгвістика (П. Сгалл, Н. Хомський), машинний переклад (Є. Гаїчова, П. Сгалл).

6. На кінець ХХ ст. мовознавці дослідили актуальне членування різних типів речення в різних мовах, а найголовніше – на основі таких підходів до цього явища: семантичного, синтаксичного, логіко-граматичного й комунікативного та морфологічного. За порівняно короткий час було накопичено значні практичні дані, створено ґрунтовну методологічну та теоретичну основу для подальших досліджень.

Явище актуального членування речення досліджувалося не лише на матеріалі індоєвропейських мов (хоча переважна більшість досліджень спирається саме на ці мови), а й на матеріалі східних мов: берберська мова (О. Ю. Айхенвальд), арабська мова (А. Г. Белова), австралійські мови (І. Ш. Козинський, Н. К. Соколовська), бірманська мова (Н. В. Омелянович), монгольська мова (М. Н. Орловська).

Значний внесок у теорію актуального членування речення зробили українські дослідники. Так, І. Р. Вихованець докладно описав три варіанти функціонального синтаксису (семантичний синтаксис, синтаксис тексту й комунікативний синтаксис). А. П. Загнітко створив періодизацію еволюції поглядів на актуальне членування речення, виділивши чотири періоди, а також розглянув термінологію актуального членування. Дослідження Н. О. Курносової, Р. В. Курносової та С. В. Суховецької містять порівняльний аналіз тема-рематичного членування в англійській та російській мовах, рекомендації для перекладу науково-технічних текстів з російської англійською. В. М. Абашина описала актуальне членування російського складного речення в комунікативно-прагматичному висвітленні. Н. В. Лешкова дослідила особливості комунікативної організації граматично розчленованих складнопідрядних речень на матеріалі детермінантних складнопідрядних речень. Н. О. Меркулова, Є. Ю. Савченко, М. О. Вінтонів вивчали засоби тема-рематичного поділу висловлення. Т. М. Гапонова та М. О. Вінтонів подали детальний опис актуального членування складносурядних речень в українській мові. В. В. Орехов вивчав актуальне членування неповних складнопідрядних речень прислівного типу. П. А. Іващенко порівняла актуальне членування речення в текстах ділових бізнес-новин англійських та україномовних вебсайтів.

7. Перспективи подальших наукових розвідок вбачаємо в широкому залученні до аналізу матеріалів неіндоєвропейських мов, що дозволить створити універсальну теорію та вийти на якісно новий рівень узагальнень.

ОСНОВНІ ПОЛОЖЕННЯ ДИСЕРТАЦІЇ ВІДОБРАЖЕНО В ТАКИХ ПУБЛІКАЦІЯХ:

Наукові праці, у яких опубліковані основні наукові результати дисертації, у фахових виданнях України:

1. Огієнко К. О. Актуальне членування речення: огляд лінгвоісторіографічних досліджень. *Теоретические и прикладные проблемы русской филологии* : научно-методич. сб. Славянск, 2010. Вып. XIX. С. 50–56.
2. Огієнко К. О. Актуальне членування речення: витoki теоретико-методологічної бази. *Теоретические и прикладные проблемы русской филологии* : научно-методич. сб. Славянск, 2010. Вып. XX. С. 91–100.
3. Огієнко К. О. Актуальне членування речення в студіях учених Празької лінгвістичної школи. *Мова і культура*. 2011. Вип. 14. Т. V (151). С. 25–31.
4. Огієнко К. О. Дослідження з актуального членування речення в мовознавстві 90-х рр. XX ст. – початку XXI ст. *Лінгвістичні дослідження* : зб. наук. праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Харків, 2012. Вип. 33. С. 212–218.
5. Огієнко К. О. Актуальне членування речення в мовознавстві початку 60-х – кінця 80-х рр. XX ст. *Вісник Дніпропетровського університету* : наук. журнал. Дніпропетровськ, 2012. Вип. 18. Т. 20, № 11. С. 157–167.
6. Огієнко К. О. Метод питань як основний синтаксичний засіб розмежування теми й реми. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. 2017. Т. 1, № 30. С. 128–131.
7. Ohienko K. Functional Sentence Perspective: the 40-ies – the beginning of the 60-ies of the 20th century. *Теоретичні й прикладні проблеми сучасної філології* : збірник наукових праць. Слов'янськ, 2018. Вип. 6. С. 64–73.

Наукові праці, у яких опубліковані основні наукові результати дисертації, у зарубіжних спеціалізованих виданнях:

8. Огиенко Е. А. Генезис и становление явления актуального членения предложения: Пражская лингвистическая школа. *Филологические науки. Вопросы теории и практики*. 2013. № 4 (22). Ч. 2. С. 132–136.
9. Ohienko K. O. Functional Sentence Perspective: Notional Problems. *Science and Education a New Dimension. Philology*. 2018. VI (44). Issue 151. P. 40–44.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

10. Огієнко К. О. Ідеї актуального членування речення в працях Г. Габеленца. Актуальні питання сучасної науки : Матеріали науково-теоретич. та науково-методич. конф. викладачів та студентів Слов'янського державного педагогічного університету, учителів загальноосвітніх закладів (філологічний факультет, 19–21 квітня 2011 р.). Слов'янськ, 2011. Вип. 3. С. 164–169.

11. Огієнко К. Концепція актуального членування речення Вілема Матезіуса. Вісник студентського наукового товариства Горлівського державного педагогічного інституту іноземних мов : Матеріали ІХ Міжрегіональної конференції молодих учених та аспірантів «Дослідження молодих науковців у галузі гуманітарних наук» (Горлівка, 29 квітня 2011 р.). Горлівка, 2011. Вип. 26: Мовознавство. Ч. 2. С. 141–144.
12. Огієнко К. Актуальне членування речення: види логічного зв'язку між реченнями. Семантика мови і тексту : матеріали XI Міжнародної наук. конф. (Івано-Франківськ, 26–28 вересня 2012 р.). Івано-Франківськ, 2012. С. 451–453.
13. Огієнко К. О. Термінологія актуального членування речення та його складових: лінгвоісторіографічне висвітлення. Сучасний вимір філологічних наук : Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Львів, 21–22 липня 2017 р.). Львів, 2017. С. 24–27.
14. Огієнко К. О. Внесок дослідників початку 60-х – кінця 80-х рр. ХХ ст. до теорії актуального членування речення. Proceedings of IX International scientific conference “Modern achievements of world science” (Morrisville, August 27, 2017). Morrisville, 2017. P. 35–40.
15. Огієнко К. О. Актуальне членування речення у прикладному мовознавстві ХХ століття. International research and practice conference “Modern philology: relevant issues and prospects of research” : Conference proceedings (Lublin, October 20–21, 2017). Lublin, 2017. P. 148–150.
16. Огієнко К. О. Метод питань як основний синтаксичний метод розмежування теми й реми. Світ мови – світ у мові : матеріали IV Міжнародної наукової конференції (Київ, 26–27 жовтня 2017 р; Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова). Київ, 2017. С. 126–129.

Наукові праці, які додатково відображають наукові результати дисертації:

17. Огієнко К. О. Актуальне членування речення в психологічному аспекті: праці Г. Габеленца. *Теоретические и прикладные проблемы русской филологии* : научно-методич. сб. Славянск, 2011. Вып. XXI. С. 56–61.
18. Огієнко К. О. Ідеї актуального членування речення в мовознавстві 40-х – початку 60-х рр. ХХ ст. *Теоретические и прикладные проблемы русской филологии* : научно-методич. сб. Славянск, 2012. Вып. XXIII. С. 72–79.

АНОТАЦІЯ

Огієнко К. О. Актуальне членування речення у теоретичному і прикладному мовознавстві ХХ ст. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук зі спеціальності 10.02.15 – загальне мовознавство. – Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського» МОН України. – Одеса, 2018.

У дисертації вперше представлено лінгвоісторіографічне дослідження актуального членування речення. Визначено внесок лінгвістів кінця XVIII – початку XXI ст. у вивчення явища актуального членування речення з урахуванням наступності та еволюції поглядів учених на різні аспекти цього явища.

Особливу увагу звернено на співвідношення понять *синтаксична конструкція, речення, судження та висловлення* в контексті актуального членування, а також на термінологію актуального членування речення та його складових, оскільки вона нараховує велику кількість синонімів, омонімів та дублетів, які виникли внаслідок різних підходів до явища актуального членування. Детально описано засоби актуального членування речення, виділені вченими XX ст.

У роботі розкрито особливості вивчення явища актуального членування речення мовознавцями кінця XVIII ст. – початку XX ст. Розглянуто концепцію А. Вейля, яка лягла в основу синтаксичних поглядів В. Матезіуса, а також подальшу розробку проблем актуального членування речення в концепціях науковців XX ст. – початку XXI ст. з урахуванням певних змін у поглядах дослідників на сутність явища актуального членування. Проаналізовано твердження представників Празької лінгвістичної школи, а також послідовників В. Матезіуса.

Особливу увагу приділено поглядам І. П. Распопова, О. О. Лаптевої, І. Ф. Вардуля, І. І. Ковтунової, О. О. Крилової.

Дослідження спирається на сучасні підходи до кваліфікації явища актуального членування речення (семантичний, синтаксичний, логіко-граматичний, комунікативний, морфологічний).

Ключові слова: лінгвістична історіографія, актуалістичний метод, актуальне членування речення, основа висловлення, ядро висловлення, тема, рема.

АННОТАЦИЯ

Огиенко Е. А. Актуальное членение предложения в теоретическом и прикладном языкознании XX в. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.15 – общее языкознание. – Государственное учреждение «Южноукраинский национальный педагогический университет имени К. Д. Ушинского» МОН Украины. – Одесса, 2018.

В диссертации впервые представлено лингвоисториографическое исследование происхождения и развития явления актуального членения предложения. Определен вклад лингвистов конца XVIII в. – начала XXI в. в изучение явления актуального членения предложения с учетом преемственности и эволюции взглядов ученых на разные аспекты данного явления.

Особое внимание обращается на соотношение понятий *синтаксическая конструкция, предложение, суждение и высказывание* в контексте актуального

членения, а также на терминологию актуального членения предложения и его составляющих, поскольку она насчитывает большое количество синонимов, омонимов и дублетов, возникших из-за разных подходов к явлению актуального членения. Детально описаны средства актуального членения предложения, выделенные учеными XX в.

В работе раскрыты особенности изучения актуального членения предложения языковедами конца XVIII в. – начала XX в. Рассмотрена концепция А. Вейля, которая легла в основу синтаксических взглядов В. Матезиуса, а также дальнейшую разработку проблем актуального членения. Были проанализированы утверждения представителей Пражской лингвистической школы, а также последователей В. Матезиуса.

Особое внимание уделено взглядам И. П. Распопова, О. А. Лаптевой, И. Ф. Вардуля, И. И. Ковтуновой, О. А. Крыловой.

Исследование опирается на современные подходы к квалификации явления актуального членения предложения (семантический, синтаксический, логико-грамматический, коммуникативный, морфологический).

Ключевые слова: лингвистическая историография, актуалистический метод, актуальное членение предложения, основа высказывания, ядро высказывания, тема, рема.

SUMMARY

Ohienko K. O. Functional Sentence Perspective in Theoretical and Applied Linguistics of the XX Century. – Manuscript.

Thesis for a Candidate Degree in Philology. Speciality 10.02.15 – General Linguistics. – The State Institution “South Ukrainian National Pedagogical University named after K. D. Ushynsky” of the Ministry of Education and Science of Ukraine.

The thesis is devoted to the linguistic-historiographical research of the problems of the functional sentence perspective. It shows the contribution of the linguists of the end of the XVIII century – the beginning of the XXI century into the study of functional sentence perspective taking into account the evolution of views of scientists on different aspects of this phenomenon.

Special attention is paid to the correlation of notions *syntactic construction*, *sentence*, *judgment* and *utterance* in the context of the functional sentence perspective, and also to the terminology of the functional sentence perspective and its components, because there are a lot of synonyms, homonyms and doublets which appeared due to different approaches to the functional sentence perspective. The means of the functional sentence perspective distinguished by the scientists of the XX century are described in detail.

The work depicts the peculiarities of the examination of the functional sentence perspective in the researches of the linguists of the end of the XVIII century – the beginning of the XX century. We outlined H. Weil’s concept, which became the basis of V. Mathesius’ syntactical views, and also the further development of the problems of the functional sentence perspective in the concepts of the scientists of the XX

century – the beginning of the XXI century considering the changes in the views of the researches on the essence of the functional sentence perspective. Special attention is paid to H. Weil's investigations of logical connections between the sentences.

The thesis also analyzes the contribution of the representatives of the psychological and logical approaches (G. Gabelenz, H. Paul, Ph. Wegener, H. Amman, E. Drach, K. Boost, F. I. Buslaev, O. O. Potebnia, P. V. Smirnovskiy, P. F. Fortunatov, A. V. Dobiash, O. O. Shakhmatov, O. M. Peshkovskiy, L. V. Shcherba).

The statements of the representatives of the Prague linguistic school and of the followers of V. Mathesius are analyzed (F. Daneš, M. Dokulil, K. Gausenblas, J. Firbas, J. Filipec, P. Adamec, P. Novák, P. Sgall, E. Hajičová, K. Pala, E. Beneš, L. Uhliřová). The works of these researchers placed the functional sentence perspective into the sphere of linguistics from logic and psychology. These scientists created terminological, theoretical and empirical base of the functional sentence perspective.

The author pays special attention on the views of I. P. Raspopov, O. O. Lapteva, I. F. Vardul, I. I. Kovtunova, O. O. Krylova. The studies of I. P. Raspopov were really important for the development of the functional sentence perspective in Russian linguistics. He distinguished six types of the sentences on the base of correlation and interconnections of the components of the functional sentence perspective.

The research is based on modern approaches to the qualification of the functional sentence perspective (semantic, syntactic, logic-grammatical, communicative, morphological).

Key words: linguistic historiography, actualistic method, functional sentence perspective, basis of the utterance, nucleus of the utterance, theme, rheme.

